

Иван МАРКОВИЋ, Учитељски факултет у Београду,
Сања Вуксановић, дипломирани шаховски тренер
проф. др Владимир КОПРИВИЦА, ФСФВ Универзитета у Београду

НОВИНЕ У МЕТОДИЦИ ОБУКЕ ШАХА У МЛАЂЕМ ШКОЛСКОМ УЗРАСТУ

Сажетак

Као формално призната спортска активност према стандардима Међународног олимпијског комитета (МОК) шах је око тридесет година присутан и у школским системима широм света. Од септембра 2007. године у Србији се изучава у виду изборног предмета у основним школама, чиме се чини корак даље у односу на до тада постојећа међушколска такмичења, шаховске секције и друге облике ваннаставних активности. Основна новина у методици обуке шаха у млађем школском узрасту подразумева да се током учења преплићу васпитна и образовна функција, где кроз аналогije са свакодневним ситуацијама шах постаје перманентно дидактичко средство за савладавање важних животних лекција. У ту сврху се уводи оригинална „шаховска бајка“ као структуралан оквир и везиван елемент у свим лекцијама, чиме архетипска снага шаха и његова универзална привлачност добијају шансу да лакше привуку пажњу детета. До сада уочени ефекти оваквог приступа (повећање броја ученика и школа, задовољство учитеља шаха и пораст интересовања у окружењу) указују на тренд раста, што упућује на закључак да процес треба пратити у предстојећем периоду.

Кључне речи: МЕТОДИКА ОБУКЕ ШАХА, ШКОЛЕ У СРБИЈИ, МЛАЂИ ШКОЛСКИ УЗРАСТ, ШАХОВСКА БАЈКА, ДИДАКТИЧКО СРЕДСТВО

Abstract

Novelties in Methods of Teaching Chess to Younger Schoolchildren

As a formally established sports activity in accordance with the standards of the International Olympic Committee (IOC) chess has been a part of the scholastic systems all over the world for about thirty years. From September 2007 chess has earned the status of an elective subject in Serbian primary schools, thus making a step forward in comparison to hitherto existing interscholastic competitions, after-school chess programs and clubs, and other extracurricular activities. The key novelty in the method of teaching chess to younger schoolchildren is that educational and upbringing components of the learning process have fully been intertwined, and chess has thus become a permanent didactic tool for mastering life's valuable lessons through analogies with everyday situations. For that purpose the original "Chess Fairy Tale" has been introduced as a structural framework and the cohesive element in all lessons, which opens a window of opportunity for the archetypal power and universal appeal of the chess game to capture a child's attention. The effects of the novel approach (increase in the number of participating schools and their children, chess teachers' satisfaction and the growing interest in the neighboring countries) indicate the growth trend, which leads to the conclusion that the process should be closely followed in the upcoming period.

Key words: CHESS TEACHING METHODS, SERBIAN SCHOOLS, YOUNGER SCHOOLCHILDREN, CHESS FAIRY TALE, DIDACTIC TOOL

Новине у методици обуке шаха у млађем школском узрасту које се разматрају у овом тексту нераскидиво су везане за увођење шаха као изборног предмета у школски систем Републике Србије. Одлука Националног просветног савета да одобри реализацију овог пројекта 5. септембра 2006. године заснована је на ширим разматрањима која обухватају цивилизацијски значај шаха и друштвено-историјски контекст, тако да је њихов приказ неопходан како би се стекао потпун увид у непосредна методичка решења која су проистекла као израз потребе да се све то реализује у пракси на адекватан начин, уз подршку високошколских установа чији је задатак да школују кадрове који ће носити овај пројекат у наредним годинама.

Иако није редак случај да се историјски подаци о настанку шаха преплићу са митском грађом, „постоји кинески документ из 6. века наше ере, на основу кога се доказује да је шах настао 569. г. у Кини као астролошка концепција за прогнозирање важних

државних догађаја, па и исхода ратних сукоба“ (Бидев, 1972: 18). У уводној речи из првог броја шаховске ревије „Мат“ сажето је приказан цивилизацијски значај ове древне игре која пркоси вековима и сменама цивилизација и историјских епоха својом виталношћу и широком прихваћеношћу, који се завршава отвореним питањем уместо закључка: „Шта је тој игри обезбедило такву изузетну историјску судбину, шта је ка њој привлачило људе различитих епоха и најразличитијих друштвених статуса, зашто су за њу налазили времена чувени научници, уметници, војсковође, политичари, али и обичан свет, старци и деца?“ (Пашић, 1969: 1).

У приручнику „Зашто предавати шах у школама?“ који званично препоручује Комисија ФИДЕ¹ за шах у школама, говори се о пет различитих, а ипак комплементарних аспеката шаха: игри, спорту, логичко-математичком изразу, уметничком изразу и наставном средству (Бланко, 1998: 31), и сви они су значајни за васпитно-образовни процес. У знак подршке реформама у младим јужноамеричким републикама, у Декрету о јавном образовању (1825.) Симон Боливар пише: „Игре и рекреација су деци подједнако потребни као и храна, што захтева њихово физичко и морално стање (...) а корисним и исправним играма сматрају се игре лоптом (...) и шах.“ (цит. Бланко, 1998: 80). Према класификацији коју предлаже Кајоа, шах као игра припада доменима *agona*, то јест такмичења, и *ludusa*, који упућује на конвенције, структурирање и правила (Кајоа, 1965: 40-42, 59). Већ овде јасно видљиву спрегу шаха и спорта професор Бланко даље разрађује и заснива на следећих осам теза: 1) универзална приступачност, 2) забаван карактер игре, 3) нагласак на оствареном резултату, 4) регулисаност правилима, 5) организација у виду такмичења, 6) постојање светске организације са јасно дефинисаним системом правила, 7) међународни карактер и 8) повезаност са физичком активношћу (Бланко, 1998: 41-46). Званична потврда може се наћи у званичном извештају ФИДЕ поводом финала Светског првенства у шаху 1998. године (Извештај ФИДЕ, 1998: 9-14), на основу којег се види да 100 земаља препознаје шах као спорт, а да су националне шаховске организације учлањене у своје Олимпијске комитете у 65 земаља (Бланко, 1998: 49). Међународни олимпијски комитет (МОК) је стога јуна 1999. године званично признао шах као спорт, а како је ФИДЕ извршила извесна усклађивања са захтевима МОК, шах је нашао своје место на Првим светским играма у менталним спортовима, које су одржане у Пекингу 2008. године као пратећи програм Олимпијских игара.

Спрега шаха и спорта посебно је значајна са становишта сагледавања и разумевања начина на који шах долази до неопходних средстава и шире друштвене подршке. Доскора је шах као непроизводна делатност која сама по себи не генерише профит могао да рачуна на прилив средстава и друштвену подршку готово искључиво по основу врхунских такмичарских резултата, и то често у спреси са мање или више израженом политичком пропагандом која је пратила успехе шахиста. На тај начин је апсолутна послератна доминација совјетских шахиста и шахисткиња (до тријумфа америчког велемајстора Роберта Фишера 1972. године сви светски шампиони и њихови изазивачи у обе конкуренције били су из Совјетског Савеза) била заснована на стабилној подршци државе, а више совјетских играча било је одликовано високим државним орденима за заслуге на подручју шаха (Голомбек, 1980: 296). Са предзнаком хладноратовског сукоба у малом, меч за титулу светског шампиона у Рејкјавику 1972. године између Фишера (САД) и Спаског (СССР) достигао је изузетан политички набој, али је истовремено начинио и незапамћен пробој: „Ниједан меч у историји (ове) игре није добио већи публицитет широм света, а играње шаха добило је страховит замах на

¹ FIDE - Fédération Internationale des Échecs – Светска шаховска федерација

све стране.“ (Хупер и Вилд, 1984: 116). О стању америчког шаха пре и после ове прекретнице, али и његовом поређењу са статусом шаха у СФРЈ током тог периода и одговарајућим друштвеним импликацијама, занимљив је рад америчког антрополога Мајкла Спенглера. Друштвено-политички контекст обојен нотама патриотизма и национализма и инсистирања на масовности доминира у његовом виђењу места шаха у СФРЈ (Спенглер, 1978: 2-3), док за стање шаха у САД пре тридесет година каже да баца светло на „рекреативна интересовања Американаца, нагласак који стављају на спорт као физичку активност и мало интересовање образовних институција за шах“ (Спенглер, 1978: 4).

Када је у питању стање шаховске културе у СФРЈ током седамдесетих година, Спенглер јој даје недвосмислену предност у односу на САД, с тим што наводи да су најчешћи носиоци шире друштвене прихваћености ове дисциплине успешни појединци и као пример наводи велемајстора Светозара Глигорића (Спенглер, 1978: 5). Успеси репрезентације су такође били један од стубова популарности шаха у Југославији, што је много пута потврђено освајањем медаља на Шаховским олимпијадама („У повијести олимпијада Југославија заузима почасно мјесто.“) и првенствима Европе на којима је „увијек била високо пласирана, премда није успјела угрозити доминацију прејакне совјетске екипе.“ (Голомбек, 1980: 119). Спенглер говори и о начину на који шах узвраћа држави и друштву, пошто „шаховске активности подржавају југословенску друштвену структуру тиме што су организоване у оквиру масовно оријентисаних групација. Сви студенти се сусрећу са шахом у школама и у оквиру пионирских организација. Турнири младих достижу границу и од хиљаду учесника.“ (Спенглер, 1978: 4).

Први циклус акције „Шах у школе“ организовао је 1974. године Центар за унапређивање шаха са седиштем у Београду, са циљем „да се што више деце окупља око шаха“ (Стегић, 1997: 288-289, курзив наш). Ова акција се спроводила „у свим основним школама и дечјим установама које обухватају у својим програмима рада децу узраста основне школе“ на територији Србије и у осталим републикама и покрајинама (Стегић, 1997: 289). У оквиру ове акције такмичења су организована на школском, општинском, градском, регионалном и републичком нивоу, а Центар за унапређивање шаха, као утемељивач и координатор акције обезбеђивао је комплетну материјалну, логистичку и организациону помоћ у свим фазама акције, укључујући ту и све видове обуке: „отварање експерименталних шаховских школа, дописне шаховске школе (према курсу), школе изабраних, израду уџбеника, методских и других упутстава, организацију семинара, курсева, предавања, трибина...“ (Стегић, 1997: 289).

Пионирска шаховска школа Шаховског савеза Београда основана је 1975. године, као део шире идеје која није спроведена у дело: „Средњу шаховску школу требало је да организује Република, а Федерација Шаховски факултет!“ (Соколов, 1997: 301-302). Управник школе био је мајстор Владимир Соколов, који је руководио наставом у просторијама Шаховског савеза Београда, а „формирана су и истурена одељења школе и то у Заводу за децу оштећеног вида „Вељко Рамадановић“ у Земуну, Дому омладине и пионира „Вождовац“, Пионирском центру „Савски венац“ и многим основним школама.“ (Соколов, 1997: 302). У почетку је настава била трогодишња, да би се потом проширила на укупно шест разреда. Одржавана су четири часа седмично са укупним фондом од 128 теоријских часова (наставни предмети су били из следећих области: отварање, стратегија, тактика, шаховска историја, организација такмичења и турнирска етика) и 64 часа практичног рада. Спортски савез Београда и Шаховски савез Београда су 1978. године у заједничком саопштењу за јавност овако дефинисали своју мисију и визију рада школе: „Шаховски савез Београда определио се за школовање

талентованих пионира који ће кроз вишегодишњи систематски теоријски и практичан рад постати *кандидати за замену истакнутим београдским шахистима*.“ (Соколов, 1997: 303, курзив наш). Поред стицања шаховских знања из теорије и праксе и упућивања на начела спортског морала и фер-плеја *„рад на шаху (је био) тако усмерен и програмиран да ученицима оставља време и енергију за редовно школовање и стицање животног позива, друштвени рад, спортску активност, рекреацију и одмор*.“ (Соколов, 1997: 304, курзив наш).

Као следећи корак Центар за унапређивање шаха издао је „Приручник за наставу шаха у школама“, у којем се највећим делом преузимају скрипта која су коришћена у Хрватској за обуку инструктора шаха. У предговору се недвосмислено наводи да је замислио *„да шаховски инструктори буду у првом реду покретачи и организатори шаховског живота, а биће и могућности да новим љубитељима шаха пруже основна знања о шаху*.“ (Рабар и сар., 1983: 2). У оквиру општих методских упутстава за рад са почетницима наводи се и став аутора да је *шах „пун апстрактних појмова који нису приступачни ни интересантни за децу до 10 година старости*.“ (Рабар и сар., 1983: 74, курзив наш). Тих година су учење шаха многим улепшале две шаховске почетнице изузетног квалитета које су доживеле многа издања: „Школа шаха I–IV“ Борислава Ивкова и „Игра милиона“ Драгослава Андрића.

Током седамдесетих, а потом и осамдесетих година XX века, широм света бивају објављени значајни научни радови засновани на вишегодишњим истраживањима у раду са децом школског и средњошколског узраста којима се доказују многобројни позитивни ефекти шаха као наставног средства (Френк, 1972; Кристијен, 1976; Фергусон, 1983). Занимљиво виђење износи и некадашњи амерички секретар за образовање Терел Бел, који у својој књизи „Интелект Вашег детета“ охрабрује стицање основних шаховских знања још у предшколском узрасту, чиме би се поспешила интелигенција детета и његова спремност за полазак у школу и захтеве који ће уследити током даљег школовања (Бел, 1982: 178-179). Бернард Шмит објављује свој нацрт курса за наставу шаха у државним школама (Шмит, 1982), а Кор ван Вајхерден и Роб Брунија у Холандији 1983. године започињу свој двадесетпетогодишњи пројекат обуке деце школског узраста под називом „Метода корак-по-корак“, који подржава Холандска шаховска федерација. Најмасовнији и најамбициознији пројекат виђен је у Венецуели 1984. године под називом „Пројекат Шах“, у оквиру ширег пројекта „Научимо да мислимо“ којим је сто хиљада учитеља било обучавано да држи наставу усмерену ка стицању вештине мишљења (група аутора, 1984). На основу свих до тада стечених позитивних искустава ФИДЕ је 1984. године у свом извештају објавила смернице којима се подстиче *„припрема документације која би могла да убеди владе држава да уведу шах у школе*“ (Извештај ФИДЕ, 1984: 74), а затим је 1985. године основала и Комисију за шах у школама.

Научни радови који су уследили само су продубили уверење о значају и могућностима шаха (Хорган и сар., 1986; Фергусон, 1988; Маргулис, 1990, итд.), тако да је школске 1988/89. године шах започео свој живот у свим школама у Венецуели (Линдер, 1990: 165), а 1990. године је у разним видовима био *део школских курикулума у скоро 30 земаља широм света* (Линдер, 1990: 164, курзив наш). Радови који на изузетно успешан начин сумирају искуства стечена током XX века веома убедљиво износе и многобројне доказане позитивне ефекте учења шаха (Фергусон, 1993; Доверњ, 2000).

Званичан сајт Шаховског савеза Србије наводи фасцинантан податак из архиве интернационалног мајстора Николе Караклајића, по којем је будући председник Скупштине Краљевине Југославије шаховски мајстор Стеван Ђирић, као председник

Шаховског савеза Југославије и министар просвете у влади Богољуба Јефтића, 30. априла 1935. године објавио следећи декрет: „Решавам да Министарство просвете одржава везу са Југословенским шаховским савезом и стара се о увођењу и унапређењу шаховске вештине у Краљевини Југославији. Вођење ових послова биће у надлежности одсека за народно просвећивање.“ (Караклајић, 2007). Када се узму у обзир овако ране иницијативе за повезивање шаха и васпитно-образовног система, као и јака друштвена позиција шаха у поратним годинама, може се сматрати су вероватно пропуштене многе прилике да шах знатно раније уђе у основне школе у Србији. Национални просветни савет Србије 5. септембра 2006. године одобрава увођење шаха у школе, а садржаји и начин остваривања наставног плана и програма објављују се у Службеном гласнику РС (Просветни гласник, 15/06: 1-9). Прва генерација ученика основних школа у Србији слуша шах као изборни предмет од септембра 2007. године. Реформа школског система у Републици Србији омогућила је да шах као изборни предмет нађе своје место у наставном плану и програму од првог до четвртог разреда основних школа, а затим и од петог до осмог разреда основних школа. Овако амбициозан пројекат био је заснован како на дотадашњим искуствима из земље и света, тако и на неким новим претпоставкама до којих се дошло током свеобухватних критичких разматрања која су претходила изради елабората за увођење шаха у школе у Србији. Новине које су уведене полазе од ширег друштвено-историјског контекста, а задиру у читав низ сегмената који су упоредно приказани у Табели 1.

На основу датог упоредног приказа издваја се неколико сегмената који захтевају подробнију анализу. Прво ћемо посветити пажњу узрасту детета у којем започиње шаховску обуку. Досадашња искуства и препоруке углавном се везују за препоручен „идеалан“ узраст детета од 9-10 година (в. Бланко, 1998: 62), док се у нашем региону сусрећемо са померањем ка још старијем узрасту: шах као изборни предмет се у Словенији и Црној Гори изучава од седмог разреда основне школе (мада у Црној Гори постоји могућност факултативне наставе од четвртог разреда), док се препорука из „Приручника за наставу шаха у школама“ (Рабар и сар., 1983: 74) односила на узраст од 10-13 година. Приликом проучавања аргумената „за и против“ приметна је извесна недоследност код оних који су се определили за старији узраст. У Словенији је референтан приручник „Шах за зачетнике“, који представља превод рада Николе Паладина, председника Комисије ФИДЕ за шах у школама. Већ у уводном делу се разматрају *предности учешћа у настави шаха ученика узраста 6-8 година*, па се између осталог наводи и да су у области конкретне логике достигли развој деце узраста 9-10 година, док су у области апстрактне логике достигли ниво од 11-12 година, уз низ других знања, вештина и нивоа разумевања (Паладино, 1999: 4, курзив наш). Професор Бланко је аутор књиге „Зашто предавати шах у школама?“ коју такође препоручује ФИДЕ, у којој се позива на Пијажеову фазу „конкретних логичких операција“ у оквиру које су деца узраста 9-10 година успоставила неке основне концепте, а у току је процес консолидације других (Бланко, 1998: 62-63).

Ако се изврши поређење са Кристијеновим пионирским радом (уп. Кристијен, 1976: 26), који дисциплиновано прати оригиналну Пијажеову концепцију, види се да се дете налази у фази конкретних логичких операција од 6 до 11 године и да сам Кристијен цитира рад „Психологија у шаху“ Николаја Крогијуса (Крогијус, 1969: 234-243), који наводи да је „идеалан узраст за учење шаха око 7 година.“ (цит. Кристијен, 1976: 6, курзив наш)². Кад томе додамо већ поменуто Белов закључак да и у предшколском

² Кристијен на наведеном месту погрешно наводи као референцу „(Puig, 1971)“, где је заправо реч о преводиоцу Крогијусовог дела на шпански Агустину Пуигу (Krogius, N.V. (1968): *La Psicología del Ajedrez*, Traducción directa del original en ruso por Agustín Puig, Colección Escaques).

ДОСАДАШЊА ИСКУСТВА У СРБИЈИ	НОВИНЕ
- Организацијом шаховске обуке руководили су Центар за унапређивање шаха и шаховски савези.	- Пројекат увођења шаха у школе у Србији је под окриљем Министарства просвете, а њиме руководи Завод за унапређивање образовања и васпитања.
- Настава шаха није била део школског система.	- Настава шаха део је школског система у Србији.
- Обука се спроводила кроз акцију „Шах у школе“.	- Шах је део школског курикулума.
- У оквиру школа шаховска обука спроводила се у оквиру шаховских секција, или истурених одељења шаховских школа, а у појединим школама су повремено постојали огледни програми у рангу факултативне наставе.	- Шах је изборни предмет у основним школама у Србији од првог до осмог разреда.
- Организатори и предавачи су били шахисти из локалних шаховских клубова и/или наставници заљубљеници у шах.	- Наставници морају подједнако располагати како високошколским академским и педагошким квалификацијама, тако и шаховским титулама и категоријама (еквивалент I мушке категорије или титуле женског мајсторског кандидата и више).
- Инструктори (и то не сви) су обучавани на кратким семинарима на којима су се учили само шаховски садржаји, а изостајала је обука из области педагогије и психологије, као и знања о биопсихосоцијалним карактеристикама младих. Код школских наставника изостајала су специјализована знања из методике наставе шаха.	- Наставници шаха школују се на Учитељском факултету у Београду (изборни предмети: Шах I, II и III) и на Факултету за спорт и физичко васпитање у Београду (изборни предмет: Шах). Министарство просвете је овластило Завод за унапређивање образовања и васпитања да од 2009. године спроводи званичан програм обуке наставника шаха за свих осам година наставе, а постоје и два акредитована семинара за обуку наставника шаха.
- Обука деце била је реализована независно од њиховог узраста.	- Настава шаха систематски почиње од првог разреда основне школе.
- Шаховска обука била је усмерена ка такмичарски најуспешнијим појединцима и школским екипама.	- Настава шаха намењена је свима, са циљем да, користећи привлачност шаха као игре, омогући деци лакшу адаптацију на нове захтеве са којима се сусрећу у школи, а да при томе уз многобројне корелације са другим предметима шах буде равноправан интегралан део образовно-васпитног процеса. Овим није искључена селекција надарене деце за такмичарски шах.
- За обуку су коришћени различити приручници (често без одговарајуће рецензије), који нису били засновани на наставним плановима и програмима, тако да је настава често била заснована на импровизацији инструктора.	- Издага су два званична уџбеника за I разред основне школе у потпуном сагласју са званичним наставним планом и програмом и препорукама за извођење наставе. Осим њих дат је и списак препоручене допунске литературе.
- Приручници су били намењени шаховским инструкторима (одраслима).	- Уџбеници и радне свеске су намењени деци као занимљиво штиво из којег могу да уче самостално, или уз помоћ одраслих. Наставницима су књиге методичко-дидактичко средство за наставу.
- У приручницима текст није био прилагођен деци. Дизајн књига је класичан (једноличан), а доминирају шаховски садржаји.	- Нови уџбеници и радне свеске полазе од когнитивно-конативних карактеристика деце одговарајућег узраста. Садржаји су разноврсни и праћени илустрацијама намењеним деци.
- Као наставна средства користиле су се шаховске гарнитуре и демонстрационе табле.	- Сем класичних средстава користе се и рачунари са шаховским софтвером и приступом специјализованим шаховским серверима, пројектори („видео-бимови“) и интерактивне демонстрационе табле универзалне намене које реагују на додир.
- Акција „Шах у школе“ ослањала се на масовност.	- Увођење шаха у школски систем ће пратити постепено, систематско повећање броја активних школа и полазника.
- Шаховска обука требало је да допре до нових генерација и створи будуће наследнике наших трофејних врхунских шахиста.	- Настава шаха постављена је у шири друштвени контекст и пружа подршку образовно-васпитном систему у Србији.

Табела 1. – Упоредни приказ новог и старог приступа настави шаха у Србији

узрасту (то јест – са 6 година) вреди увести основе шаховске обуке (Бел, 1982: 178-179), логичније делује закључак да нову дисциплину (у овом случају – шах) треба увести упоредо са почетком нове фазе когнитивног развоја детета, то јест око 6-7 година, што је и граница предшколског/школског узраста, у зависности од годишта детета (то јест, жаргонски речено, да ли је „раније“ или „на време“ пошло у школу).

Наведеној аргументацији треба додати и следеће: полазак детета у школу подразумева сусрет са новим окружењем и лицима, а пре свега захтевима који се пред њега постављају. Привлачност игре коју са собом носи шах може учинити да се ђак-првак лакше веже за њега, а самим тим и неприметно усвоји неке важне животне поуке које ће му помоћи да се лакше прилагоди захтевима школе у погледу извршавања својих обавеза, усаглашавања са задатим временским оквиром, поштовања права других, организованости и уредности, итд. У првом разреду је оцењивање описно, али и у вишим разредима, где је оцењивање бројчано, оцена из шаха не улази у просек, тако да дете може растерећено да ужива у шаху на нивоу игре и развијања маште. На овај начин се смањује императив успешности, који по природи ствари са собом носе и школовање и шах као такмичарска дисциплина. Жеља свих који су учествовали у пројекту увођења шаха у школе у Србији је да на основу овако стеченог искуства полазници изборне наставе у првом разреду пожелеле да продуже дружење са шахом и рад на свом усавршавању и у разредима који следе (Марковић и сар., 2006: 2).

Сам наставни план и програм, упутство за његово извођење и начин на који су конципирани уџбеници и пратеће радне свеске чине да се „приликом учења шаха природно преплићу васпитна и образовна функција. Шах нас доводи у симулације животних ситуација, где логика игре подстиче исправна решења.“ (Марковић и сар., 2006: 5). Један од многобројних примера везан је за упутство ученицима које је дато у лекцији „Шаховски сат“: „Сети се како је на пешачком прелазу. Када ти је црвено, аутомобили су на потезу, ти чекаш. Твој потез је када се упали зелено светло. Тада можеш да пређеш улицу!“ (Вуксановић и Марковић, 2007: 21). „Постављање фигура на почетна поља пример је за организацију и уредност, чиме се неупоредиво лакше усвајају и неки „непопуларни“ свакодневни захтеви, као што је одлагање ствари (нпр. школског прибора, одевних предмета, играчака, итд.) на одговарајућа места.“ (Марковић и сар., 2006: 5).

Кроз целокупно градиво природно се прожимају многобројне корелације са другим предметима. На самом почетку ученици се суочавају са квадратном црно-белом шаховском плочом и кроз усвајање и разумевање појмова и концепата поља, редова, линија, дијагонала, центра и крила стичу основе из геометрије, истовремено сагледавајући аналогне просторне релације у дводимензионалном (дијаграм у књизи, на рачунарском екрану или пројекционом платну) или тродимензионалном простору (шаховска гарнитура – табла и фигуре). Упознавањем фигура и њиховог кретања усавршавају се ове вештине, а релативна вредност фигура (пешак = 1, скакач и ловац = 3, топ = 5, дама = 10) и односи који настају приликом размене и узимања у директној су корелацији са неким од најтежих лекција из математике – једначинама и неједначинама, које се према наставном плану и програму изучавају приближно у исто време, о чему се веома водило рачуна. Аутори су помно пратили наставне планове и програме из осталих предмета за први разред, тако да шаховско градиво не „престиже“ знања из других предмета – превасходно српског језика и математике.

Значајно место заузимају и шаховска нотација и записивање потеза: ове лекције су веома сложене, јер интегришу поимање координатног система и вештине читања и писања, тако да се изучавају веома поступно. Напредак у разумевању просторне

организације, остварује се пре свега кроз концепте хоризонталности и вертикалности (као претеча координатних система), али и дискриминације латерализованости, за чије су остваривање веома погодни захтеви за правилном оријентацијом шаховске табле: у односу на белог и црног, тј. црну боју поља у играчевом левом углу, али и постављање дама на поља исте боје, а краљева на поља супротне боје од фигуре која се на њему налази. За записивање поља нуде се модели улица (линије) и бројева (редови), или имена и презимена, затим се прелази на повезивање и бојење животиња у координатном систему одговарајућим бојама, да би се прешло на игру подморница и тек потом на основе записивања потеза. Како се изворно нотација записује латиницом, остало се при томе пошто је потребно да деца усвоје само 6 нових графема („А“ и „Е“ су исти у оба случаја; увођењу латинице претходи ћирилични фонетски запис сваког од нових слова), а тако усвојено двојство писама помаже им када се сусретну са латиничним тастатурама на рачунарима. За крај првог полугодишта предвиђа се растеређивање ученика садржајима представљеним у виду „Забавних страна“ и „Занимљивости“, чиме им се пружа прилика да на опуштен начин утврде до тада стечена знања кроз игру и забаву. Лекција о записивању шаховске партије уводи се тек почетком другог полугодишта, када ђаци-прваци већ (претпостављено) владају азбуком и бројевима од 1 до 10.

Највећи део горе наведених примера превасходно се односи на уџбеник (и пратећу радну свеску) „3, 4, позор – шах!“ аутора Сање Вуксановић и Ивана Марковића (уп. Бокан и Декић, 2007), који је замишљен је као спој архетипског и савременог. Као структурални оквир, али и везивни елемент који се провлачи кроз целу књигу, искоришћена је форма бајке, чиме снага шаха дубоко укорењена у колективном несвесном и његова универзална привлачност добијају шансу да лакше привуку разуђену пажњу детета. Деца се кроз машту, али и помало уз драмску игру (драматизација „Шаховске бајке“ нуди се у оквиру другог измењеног и допуњеног издања пратеће радне свеске), нуди учење шаха на што свеобухватнијим основама, док прате покушаје главних јунака бајке да овладају вештином шаховске игре која им је потребна како би победили на Великом турниру. У том смислу сликовито се представља и у васпитном смислу прави јасна разлика између Црног Витеза и Принца Филипа, то јест између негативца и позитивца, са којима ће деца моћи да се поистовете и преузимају функционалне моделе понашања. Бајка која чини костур драмске радње, али и самог уџбеника (јер деца заједно са њеним јунацима заправо уче лекције), додатно у свом заплету води рачуна о подједнакој улози дечака и девојчице, што је, нажалост, за ову игру редак случај – игра је неправедно више мушка него женска. Настоји се и да књига у ери опште агресије којој су деца изложена са свих страна очува топлину и присност, што је део општег концепта увођења шаха у школе: ако деца заволе своје књиге, на корак су од тога да се вежу и за шах, а онда је и учитељима шаха олакшан посао и веће задовољство да подучавају.

Лакши садржаји и мања количина материјала на појединим странама карактеришу почетне лекције, док се касније интензитет постепено повећава, не нарушавајући максимум оквира пажње од пет визуелних целина по страни, што је подразумевана граница перцепције. Случајеви у којима се одступа од праћења у ритму слева удесно и одозго надоле најчешће се решавају употребом боксова одговарајуће боје, којима се обележавају одговарајуће целине. У оквиру појединачне лекције различите подтеме прати различита боја маски на дијаграму, а доследно се примењује универзална сигнализација у виду коришћења зелене, црвене и жуте боје на дијаграмима (изузев уводне лекције, где боје врше просту функцију обележавања различитих делова шаховске табле и фигура). Зелено подразумева потез, контролу поља или остваривање

дејства фигуре, црвену означава забрањене ствари или опасност, а жута се јавља у ситуацијама када се приказује да један потез претходи другом. Већина кључних тема излаже се тако да истовремено „врши атак“ на више видова дететове перцепције, како би се на адекватан начин подстицали његова интелигенција и памћење. У том смислу, у разматраној књизи текстуална објашњења константно прате графичка решења у виду дијаграмских приказа позиција, као и карикатурални цртежи и оригинални стихови са јасним образовно-васпитним циљем: да се деци и у овој форми приближе теме које се обрађују, те развије интересовање, па и љубав према њима³.

Редослед увођења шаховских појмова као што су кретање, напад, узимање и заштита, подразумева поступност и доследност, тако да се, нпр. у лекцији „Топ“, говори само о кретању и узимању, у лекцији „Ловац“ о нападу на противничку фигуру и давању шаха, у „Дами“ о контролисању поља и заштити својих фигура, итд. Прво се само демонстрира шта је то шах, да би тек у некој од наредних лекција била понуђена шира информација, а потом и уз додатак мата као завршног шаха и коначног циља саме игре заокружила целина о том појму (Вуксановић и Марковић, 2007: 10-15, 25).

Проблем недостатка времена (годишњи наставни фонд подразумева 36 часова) се посебно одражава на практичну игру. Иницијалан импулс са којим деца долазе на наставу је да се играју шаха, а суочавају се са не тако кратким периодом када изостаје практична игра, чиме могу бити до те мере незадовољни да их то може обесхрабрити и одбити од даљег рада. Како би се то спречило, уводе се елементарне игре и позиције за разигравање (Вуксановић и Марковић, 2007: 26), а већ од лекције о пешаку стичу се услови за то: може се започети пешацима, а затим уз њих сваки следећи час уводити по једна фигура. Разлика у односу на прави шах је у томе што се мења циљ игре: нпр. да се промовише један од пешака, или да се узму све противничке фигуре, уместо давања мата. Пракса је показала да играње таквих позиција заузима веома важно место у обуци, а до тада се могу користити елементарне игре, као што су нпр. „штафете“ (деца се деле у две групе које се такмиче у томе ко ће први правилно поређати своје фигуре; ово се касније може поступно усложњавати увођењем шаховског сата, одигравањем и записивањем потеза, итд.).

Проблематика шаха као такмичарске игре није тиме исцрпљена: у већини препорука које прате организацију шаха у школама саветује се избегавање међусобног надметања деце које доводи до победа и пораза. На тај начин се повећава ризик да се ученици који су мање успешни на почетку (за шта разлог може бити и изостанак предзнања, што не мора бити случај са свим члановима групе) деморалишу и изгубе интересовање за даљу сарадњу. Решење се може наћи у новим трендовима у подучавању шаха и њиховом прилагођавању захтевима нашег васпитно-образовног система. Једно од решења подразумева увођење шаховских лавирината, који су изум канадског учитеља шаха Бруса Алберстона. Ова вежбања подразумевају узастопно кретање најчешће једне беле фигуре (постоје и сложенији примери са већим бројем фигура и додатним условима) у складу са правилима њеног кретања, током којег она заобилази поља која контролишу црне фигуре и настоји да у минималном броју потеза оствари задати циљ: давање шаха или мата (Алберстон, 2005: 1-2). Ова својеврсна врста шаховских „ката“ (по аналогији са каратеом) подразумева борбу против статичног противника који заузима простор и у односу на којег изводимо своје прецизне маневре. На тај начин се поступно, у контролисаним условима вежбају стечене вештине (кретање и узимање

³ Као пример видети лекцију „Пешак“, где се вишеструко варира тема узимања у пролазу (“en passant”), која је чест камен спотицања за дете, пошто се прави изузетак у односу на претходно објашњено правило (Вуксановић и Марковић, 2007: 18).

небрањених противничких фигура), унапређује осећај за простор на шаховској табли (избегавање контролисаних поља), циљно усмеравају дејства (давање шаха и мата) и уважава „шаховско“ време као фактор (задатак је неопходно решити у што мањем броју потеза).

Друго решење подразумева увођење рачунара и специјализованог шаховског софтвера. Најновији радови који се баве игром деце млађег узраста против рачунара, или уз његово посредовање, говоре у прилог увођења елемента шаховске игре у процес обуке (Полоудин, 2007: 21-23), насупрот неким старијим погледима на ову проблематику (уп. Сухин, 2004). Како специјализован софтвер који је развио поменути руски аутор није комерцијално доступан, предлаже се алтернативно решење. Нашироко приступачан софтвер немачке фирме “ChessBase” (нека од верзија програма “Fritz”, “Junior”, “Shredder”, “Hiarcs”, “Rybka”, итд.) садржи у себи опцију прилагођавања снаге рачунарског модула за игру и анализу у погледу подешавања његове просечне снаге (у опсегу од 1300 до 2433 рејтинг-поена за програм “Fritz 11” који је тестиран на преносивом рачунару Acer Aspire 7520, са процесором AMD Athlon 64 x2 Dual Core, ТК-55 (1,8 GHz, 2 x 256 kB L2 cache) и 2GB DDR2 меморије), али и других параметара (тежина грешака, напад на противничког краља, сигурност сопственог краља, тренд игре унапред/уназад, пешачка структура, мобилност фигура, учесталост измене фигура, игра на краљевом/даминоном крилу, разноврсност у игри, заступљеност појединих фигура, итд.). Осим овога постоји и више унапред дефинисаних персонификованих нивоа (незналица, кукавица, одметник, итд.), тако да корисник располаже великим могућностима. Учитељ шаха почиње тако што ученицима поставља нивое игре на којима у почетку рачунар прави грубе превиде и предаје партију када се успостави велика материјална разлика, тако да ученици могу да посвете пажњу узимању небрањених фигура и не брину о мату као сложенијем циљу (ранија предаја партије од стране рачунара служи да би се избегла евентуална фрустрација детета које је остварило огромну материјалну предност и испунило први циљ, али још не уме да координира дејство својих фигура и да мат). Постепено се мењају параметри и подиже ниво игре рачунара тако да буде равноправан противник ученику, како би се очувала мотивација и обезбедио напредак. На тај начин се избегава директна конфронтација деце и међусобно поређење које са собом носи потенцијалне нежељене ефекте, а подстиче напредак кроз надметање као нераздвојиви елемент шаховске игре⁴.

Закључна лекција „Шах је више од игре – размисли о томе!“ можда на најбољи начин сумира филозофију читавог пројекта (Вуксановић и Марковић, 2007: 94-95): шах стиче улогу перманентног методичко-дидактичког средства које уважава шири друштвени контекст и на тај начин тражи своје „место под сунцем“ у образовно-васпитном систему у Србији. На основу података добијених од Завода за унапређивање образовања и васпитања у наставу шаха као изборног предмета је током школске 2007/08. године било укључено 66 школа и 2404 ђака. До сада уочени ефекти оваквог приступа (повећање броја ученика и школа, задовољство учитеља шаха и пораст интересовања у окружењу) указују на тренд раста, што упућује на закључак да процес треба пратити у предстојећем периоду.

⁴ Искуства у раду са децом из ОШ „Креативно перо“ током 2008. године показују изузетно позитивну реакцију ученика на овакав рад, као и брзо самостално овладавање вештином подешавања нивоа снаге рачунара и његово уравнотежавање са сопственим могућностима. Ученици и ученице су се везивали за персонификоване називе нивоа и веома им је значило када су успевали да их победе. Мотивација је била велика и врло брзо су сами „дозирали“ свој тренинг и пратили свој напредак. Наравно, узорак је сувише мали да би се могли изводити било какви релевантни закључци.

Литература

- Alberston, B. (2004): *Chess Mazes*, Milford, CT, Russell Enterprises, Inc.
- Alberston, B. (2005): *Chess Mazes: Introduction and Brief Overview*. Retrieved December 1, 2008 from WWW: <http://www.chesscafe.com/mazes/mazesintro.htm>
- Alberston, B. (2008): *Chess Mazes 2*, Milford, CT, Russell Enterprises, Inc.
- Андрић, Д. (1966): *Шах игра милиона (нижи и виши курс)*, Београд, Спортска књига.
- Bell, T. (1982): *Your Child's Intellect*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall.
- Бидев, П. (1972): *Шах симбол космоса*, Скопје, Организациони комитет шаховских олимпијада.
- Blanco, U. (1998): *Why Teach Chess in Schools? (English edition translated by Sorgo, R.)*, Lausanne, FIDE Chess in Schools Committee.
- Бокан, Д. & Декић, Ј. (2007): *Шаховске чаролије*, Београд, ЗУНС.
- Brunia, R. & van Wijgerden, C. (2004): *Learning Chess – Step 1: Manual for Chess Trainers (English edition)*, Holland, van Wijgerden.
- Вуксановић, С. & Марковић, И. (2007): *3, 4, позор – шах! (књига и радна свеска)*, Београд, МСТ Гајић.
- Голомбек, Х. (1980): *Шаховска енциклопедија (превео и уредио Маровић, Д.)*, Загреб, Просвјета.
- Група аутора (1984): *El Proyecto Ajedrez*, Caracas, Ediciones del Ministerio de Educación.
- Група аутора (1984): *FIDE Report 1984*, Lausanne, FIDE.
- Група аутора (1998): *FIDE Magazine: World Chess Championship Finals, 1998*, Lausanne, FIDE.
- Група аутора (2006): *Правилник о изменама и допунама правилника о наставном плану и програму основног образовања и васпитања, Просветни гласник*, Београд, Службени гласник, LV, 15, 1-9.
- Dauvergne, P. (2000): *The Case for Chess as a Tool to Develop Our Children's Minds*, Sydney, University of Sydney.
- Ивков, Б. (1975-1978): *Школа шаха I-IV*, Београд, Центар за унапређивање шаха.
- Кајоа, Р. (1967): *Игре и људи*, Београд, Полит.
- Караклајић, Н. (2007): *Из архиве интернационалног мајстора Николе Караклајића*, Преузето са интернета 1. децембра 2008. године са WWW: http://www.serbiachess.net/2007/prvi_potez07/prvi_potez07.htm
- Krogius, N. (1969): *Psychology in Chess*, New York, R.H.M. Press.
- Linder, I. (1990): *Chess, a Subject Taught at School (English translation)*, Sputnik (June 1990): Digest of the Soviet Press.
- Margulies, S. (1990): *The Effect of Chess on Reading Scores: District Nine Chess Program, Second Year Report*, New York, The American Chess Foundation.
- Марковић, И и сар. (2006): *Предлог за увођење шаха у наставни програм основних школа у Србији*, Београд, Шаховски савез Србије.

- Palladino, N. (1999): *Šah za začetnike (preveo i uredio Drinovec, A.)*, Naklo, Šahovska zveza Slovenije.
- Пашић, Н. (1969): *Уводна реч, Мат*, Београд, Шаховски савез Србије и Центар за унапређивање шаха, **69/7**, 1, 1.
- Полоудин, В.А. (2007): *Обучение игре в шахматы с применением компьютерных технологий как комплексное средство повышения интеллектуальных и игровых способностей младших школьников*, Москва, Кафедра теории и методики шахмат Российского государственного университета физической культуры, спорта и туризма.
- Рабар, Б. и сар. (1983): *Приручник за наставу шаха у школама*, Београд, Центар за унапређивање шаха.
- Schmith, V. (1982): *How to Teach Chess in the Public Schools: A course outline*, Raleigh, NC.
- Соколов, В. (1997): Шаховска школа Београда. У Караклајић, Н. и сар. (1997): *Београд метропола шаха*, Београд, Шаховски савез Београда.
- Spangler, M. (1978): *The Social Functions of Chess in Yugoslavia and in America: A Comparative View*, Madison, WI, University of Wisconsin-Madison.
- Стегић, Ј. (1997): О омладинском и пионирском (кадетском) шаху у Београду. У Караклајић, Н. и сар. (1997): *Београд метропола шаха*, Београд, Шаховски савез Београда.
- Сухин, И.Г. (2004): *Шахматы, второй год, или Учусь и учу: Пособие для учителя*, Обнинск, Духовное возрождение.
- Ferguson, R. (1983): *Teaching the Fourth "R" (Reflective Reasoning) Through Chess*, Bradford, PA, American Chess School.
- Ferguson, R. (1988): *Development of Reasoning and Memory Through Chess*, M.J. Ryan School, PA.
- Ferguson, R. (1993): *Chess in Education Research Summary*, New York, BMCC Chess in Education "A Wise Move" Conference.
- Frank, A. (1972): Signification humaine du jeu d'échecs. In *Revue Zaïroise de Psychologie et de Pédagogie*, Kisangani, Presses Universitaires du Zaire, **1**, 2, 35-41.
- Hooper, D. & Whyld, K. (1984): *The Oxford Companion to Chess*, Oxford, New York, Oxford University Press.
- Horgan, D. et al. (1986): *Abstract Schemas in Children's Chess Cognition*, Nashville, TN, Conference of Human Development.
- Christiaen, J. (1976): *Chess and Cognitive Development (English translation by Epstein, S.)*, Saugus, MA, The Massachusetts Chess Association & The American Chess Foundation.